

NETRPELJIVOST LIJENOG MIŠLJENJA

Josip Pandžić <https://orcid.org/0000-0002-8265-9452>

Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: jpandzic2@ffzg.unizg.hr

Polemika

Zaprimljeno: 4. 10. 2024.

Prihvaćeno: 5. 10. 2024.

Više od mjesec dana i pol od objave moje recenzije i tek nakon moje prepiske s Markom Grdešićem, Rade Dragojević odlučio je odgovoriti na kritike imajući u vidu recenziju njegove knjige o Stipi Šuvaru (Pandžić, 2024a), Grdešićevu reakciju na nju (Grdešić, 2024) i moj odgovor na tu reakciju (Pandžić, 2024b). Odbacivši masku kritički orijentiranog novinara na biografskom zadatku, Dragojević je pokazao ružno lice ideološke isključivosti. Prigodnim oglašivanjem na Šuvarovo omiljeno načelo da se kritizira *ad rem* umjesto *ad hominem*, Dragojević se čak želio prikazati žrtvom mojeg navodnog progona. Ipak, za to mu je nedostajalo argumenata i dokaza koje je nastojao nadomjestiti imputacijama, uvredama te izljevima otvorene nesnošljivosti. Prozvati u istom tekstu nekoga za potkazivača ili za osobu koja se nekom "nudi" za isti posao, za podvaljivača, prepisivača/kradljivca, prostaka, te za lažljivca, ali i "žbira", po sebi ne zavrjeđuje odgovor no, uz isprazne klevete, Dragojević je ponudio i ponešto sadržajne argumentacije. Na njegov selektivni odabir mojih kritika, odnosno na one za koje je uspio iznaći kojekakve protuargumente, odlučio sam začepljenog nosa odgovarati skladno slijedu napisanog, ne razmatrajući nanovo kritike na koje nije ni pokušao odgovoriti.

Za početak, Šuvarova ostavština u mnogim svojim aspektima zaista jest problematična. Naime, ako Šuvarovi kritičari koji pripadaju oprečnim ideološkim "taberima" argumentirano i s gotovo podjednakom dozom zgražanja kritiziraju različita, a ponajviše politička djela njegove ostavštine, onda je riječ "problematičan" opravdana jer se tiče upitnosti nekoga ili nečega, odnosno "dvojbene" i "otvorenosti sumnjama" (Hrvatski jezični portal, 2024). Drugim riječima, ako te približno jednako nadmoćnom argumentacijom kritiziraju različiti intelektualci, primjerice, Predrag Matvejević, Duško Sekulić, Igor Mandić, Rudi Supek, Gojko Nikoliš, Vjeran Katunarić, Petar Šegedin, Branko Horvat i Milan Kangrga, samo iznimna ignorancija može polučiti čuđenje kada je problematičnost Šuvarove ostavštine u pitanju. Naposljetku, problematičnost se očituje i u tome da je Šuvar kao političar bio poprilično neuspješan ako je se procjenjuje prema ostvarenju ciljeva različitih političkih akcija koje je pokretao (usp. Bilandžić, 1986: 212-215).

Kako će biti razvidno iz nastavka, za razliku od Dragojevića, ne služim se "uličarskim diskvalifikacijama" jer mi one nisu potrebne pored stvarnih dokaza, a niti ih smatram valjanim sredstvom u elaboraciji i argumentiranju vlastitih stajališta. S obzirom na to da je Šuvar ostavio iza sebe sasvim dovoljno pisanog materijala, dobar dio njegove "ostavštine" otvoren je svima na uvid pa znatiželjnici mogu relativno bezbolno doći do istine o mojim "objedama". Povezavši opasne uličarske

diskvalifikacije, mene kao osobu koja ih koristi te Vladimira Šeksa i *njih* (HDZ?) kao navodnih stručnjaka za politički i fizički odstrel "problematičnih" temeljem spomenutih diskvalifikacija, Dragojević je dotaknuo dno svojeg, ionako plitkog, rezervoara svete vodice ideologije. Napokon, ne samo da su se Šuvar i njegova "sljedba" služili puno gorim izričajem, istodobno odobravajući režimsko "lišavanje ljudi ..., funkcija, poslova, pa i života" (Dragojević, 2024b: 0), već se Dragojević ne može dogovoriti sa samim sobom što mu je neprihvatljivije u postsocijalističkoj tranziciji: smjena nedemokratski biranih "režimskih ljudi" korištenjem "uličarskih diskvalifikacija" za kojima su ranije i oni sami posezali u "idejnoj borbi" ili ostanak režimskih ljudi na svojim funkcijama i poslovima što podrazumijeva njihov "glajhšaltung" jer nije moguće ostati vjerna ideji samoupravnog socijalizma uz istovremeni pristanak na život u demokratskom uređenju u kojem si smjenjiv voljom većine. Iz svega je jedino moguće izvući zaključak da bi po Dragojeviću bilo najbolje da se ništa nije promijenilo te da su demokratski nesmenjivi režimski ljudi još uvijek na funkcijama, odnosno na vlasti.

Nadalje, da je riječ o političkoj publicistici bez znanstvenog pokrića u vidu recenzenata sa znanstvenim zvanjima povijesti i izdavača specijaliziranog za upravo to polje, obrazloženje pojmovnog i teorijskog okvira, a možda i metodoloških smjernica biografske analize ne bi bilo toliko važno, ali već treći put ističem da se radi o političkoj publicistici koja se kiti znanstvenim perjem pa je zbog toga više nego utemeljeno zahtijevati barem minimalnu dozu obzira ovakvog tipa. Reagirati na tu primjedbu spomenom "testa lojalnosti" (*ibid.*) na ovom mjestu utemeljeno je smatrati izrazom Dragojevićeva političkog morbiditeta, a ne tek neukusa koji i inače izvire iz njegovih napisa.

Ne znam gdje je točno u mojim tekstovima Dragojević mogao pročitati tvrdnju o nepostojanju dijaloga iako o kažnjavanju doista jesam pisao. Točnije, napisao sam da su "zbog kažnjavanja delikta mišljenja, savjetovanja poput Šuvarovih *mogla* pružiti dokazni materijal za nečiji progon zbog pisane ili izrečene riječi unutar kulturne sfere", odnosno da su "Šuvarova politička pozicija i ugled unutar SKH i izvan njege u dogmatskim krugovima te ideološki utjecaj potenciran statusom sveučilišnog profesora (marksističke) sociologije bili ... dovoljni za pokretanje neostaljinističkih hajki, što je predstavljalo *signal* za represiju policijskih i sigurnosnih organa" (Pandžić, 2024a: 12). Drugim riječima, moja "karikaturna slika komunizma" upućuje na nešto puno specifičnije: Šuvarovo licemjerno pozivanje na idejnu *borbu*, a ne puki dijalog, dok u pozadini stoji prijetnja represijom nad neistomišljenicima režima koji su se odlučili dovesti u pitanje dogme nedemokratske vlasti. U tom smislu nije naodmet navesti tvrdnje poznatog poljskog filozofa Leszeka Kołakowskog iz druge polovice 1970-ih o Jugoslaviji, dok je Šuvar vodio "dijaloge":

Država je, na vlastitu inicijativu, ograničila – što je neobično – svoj utjecaj na ekonomiju, ali ni najmanje nije odustala od monopola na političku inicijativu niti od policijskih formi borbe s opozicijom. Riječ je o posebnoj situaciji: Jugoslavija je i dalje zemlja u kojoj je javna riječ slobodnija nego u drugim socijalističkim zemljama, ali gdje su ujedno policijske represije vrlo jake. Ukratko, u Jugoslaviji je lakše objaviti tekst suprotan zvaničnoj ideologiji, ali ujedno je lakše naći se u zatvoru; broj političkih zatvorenika u Jugoslaviji znatno je veći nego u Poljskoj ili Mađarskoj, gdje su inače policijske restrikcije u kulturi oštrije. Jednopartijska vlast ni najmanje nije narušena, a njeno dovođenje u pitanje je kažnjivo. Drugim riječima: elementi pluralizma u društvenom životu protežu se tako daleko kako to vladajuća Partija smatra prikladnim... (Kołakowski, 1985: 538).

Zatvorska kazna nije bila jedini oblik represije nad neistomišljenicima režima. Primjerice, pisana korespondencija i telefonski razgovori režimu imalo "opozicijski" nastrojenih osoba bili su pod nadzorom dok su mreže doušnika Službe državne sigurnosti bile poprilično razvijene. Teško mi je povjerovati da Dragojeviću ove činjenice barem približno nisu poznate. Uostalom, ako mu je do čitanja naslova o represiji nad mišljenjem i govorom u Jugoslaviji "liberalnih" 1980-ih, preporučujem mu da posjeti obližnju knjižnicu i posudi pokoji relevantni naslov (v. Miškulin, 2021), a ako uhvati vremena od brojnih neodgodivih obveza, može svratiti i u Hrvatski državni arhiv te potražiti dosjee Službe državne sigurnosti i pripadajuće dokumente o tome. U slučaju da mu spomenute reference sigurno ne budu predstavljale dovoljno uvjerljivo štivo onda, bojim se, Dragojeviću naprosto nema pomoći.

U svojoj sam recenziji, sudeći prema naknadnim uvidima u relevantnu građu, ustvari relativno blago predstavio odnos Šuvara i represije. Naime, on nije opciju represije smatrao legitimnom samo zato što je legalna. Poentirajući da nije "pristaša čistki" ali da "nam mora biti jasno da *'tehnologija' političkog života* nekad *nameće* i te mjere, barem prema okorjelim reacionarima" (Šuvar, 1983: 413; kurziv J.P.), kasnije je čak razvijao neke vlastite ideje o borbi protiv neprijatelja socijalizma koje su poprilično nalikovale poratnim (staljinističkim) jugoslavenskim i kulturnorevolucijskim (maoiističkim) kineskim metodama. U svojem izlaganju na savjetovanju sekretara osnovnih organizacija Saveza Komunisti u "organima Službe unutrašnjih poslova" SR Hrvatske, u travnju 1984., dakle samo mjesec dana prije savjetovanja vezanog uz *Bijelu knjigu*, Šuvar između ostalog kaže:

Ljudi iz resora unutrašnjih poslova *trebaju raditi svoj posao*, pa ako grupa mladića – govorim u povodu konkretnog primjera – pjeva hrvatske nacionalističke pjesme, za sat vremena pojavi se milicija, pokupi ih i odvede u zatvor, i oni će biti osuđeni prekršajno ili, ako je nešto ozbiljnije, krivično... U nas nacionalistička svijest drijema kao atavizam, krv može učas da proključa i da se potegnu noževi ili izvade pištolji. Nekad nas ljudi iz svijeta ne razumiju i pitaju: zašto kažnjavate za verbalne delikte. *Osobno zagovaram metodu da ljude koji su primitivni kavanski nacionalisti izvedemo na zborove birača, pred čestite građane, a takvi su ipak u većini, u ulici, u mjesnoj zajednici u selu, u gradu, i tu ih postidimo. Ali mi smo se tih metoda odrekli.* A u trenutku kada se dogodi neki nacionalistički ispad, naše bi društveno-političke organizacije trebale odmah reagirati. Trebali bi se aktivirati i Savez socijalističke omladine i Savez komunista i Socijalistički savez, a trebalo bi ići i pred građane i radne ljude. Često se sve svede na puku represiju, *a ona bi morala, ukoliko slučajevi nisu opasni*, doći kao zadnje, a ne kao jedino i prvo sredstvo. O tome moramo razmišljati, i to nije toliko stvar koja se tiče vas u Službi unutrašnjih poslova, koliko stvar mobilizacije naših društveno-političkih snaga u smislu idejno-političke borbe *na licu mjesta*. Jer, samo represivnom mjerom dobijamo negativne heroje, maltene zaslužne borce za pravednu nacionalnu stvar. ... Ta naša politička akcija i mobilnost na licu mjesta u reagiranju na nacionalističke ispade i djelovanje utoliko je bitna. A mi u idejnoj i političkoj borbi nismo dobro organizirani, nismo prisutni. Moramo *dnevno biti budni*, dnevno analizirati osjetljive pojave, *ništa nas ne smije iznenaditi* (Šuvar, 1988 [1984]: 267-268; kurziv J.P.)

Šuvarovski zamišljena idejna borba pokazala se neodvojivom od represivnih mjera režima jer je služila kao surogat za nepostojeće političko nadmetanje različitih stranaka s obzirom na to da legalna oporba Savezu komunista nije postojala. Na spomenutom savjetovanju njegovi su sudionici iznosili stavove prilično suprotstavljene samoj ideji dijaloga: Pero Kvesić govori o savjetovanju kao "skupu istomišljenika" i težnji idejne borbe kao dijelu klasne borbe prema "monologu"; Ervin Perato-

nater upozorava: "To je pitanje: tko će koga. Ili ćemo mi njih, ili će oni nas potučiti"; Stevo Ostojić se deklarira protiv "'raznoglasja' u kome ima mjesta i za nacionaliste"; Vatroslav Mimica se slaže s idejom "o tome da na neke pojave treba reagirati i putem vlasti" jer je to "samo po sebi jasno"; Kosta Spaić rezolutno ustvrđuje da "[m]ožemo razgovarati o pluralizmu interesa kad se radi o nafti, pšenici i junicama, ali o pluralizmu ideologija ne može biti riječi" (Skupina autora, 1984: 1096, 1097, 1130, 1154, 1188, 1206). Pečat opasnog mentaliteta boljševizma koji ne poznaje istinski dijalog neistomišljenika dao je sam Šuvar:

Aktualni društveni i kulturni trenutak utoliko je obilježen i pojačanim nastupanjem retrogradnih, konzervativnih, palanačkih, popovsko-klerikalnih, nacionalističko-genocidnih, filistarsko-slobodoljubivih snaga i njihovih pogleda na svijet i društvo. Radi se o pravom politikantskom jurišu, o dosta širokoj duhovnoj kontrarevoluciji ... Ona je antipartizanska, desničarska, izdanak je i produžena ruka na našem tlu krstaškog ideološkog rata u svijetu protiv svega što je socijalističko i komunističko ... I ako je i danas nekolicina pisaca u zatvoru, zbog čega našu zemlju na stub srama u svijetu pokušavaju pribiti penklubovski krugovi ili *Amnesty International* i svi oni koji iza njih stoje, to je i opet zbog njihove zavjereničke i neprijateljske rabote (Skupina autora, 1984: 1245, 1247-1248).

Dragojevićevo stajanje u obranu savjetovanja na kojem su bile izrečene ove i ovakve izjave te proglašavanje *Bijele knjige* "pretečom danas popularnog preveniranja difamacijskog govora" (Dragojević, 2024a: 230) četiri desetljeća nakon njene pojave predstavlja rijetko viđen primjer intelektualnog i moralnog beščašća.

Šuvar je i sam bio poznat po "pretjerivanju" u istupima i postupcima vezanim uz široko zamišljenu idejnu borbu. Osim represivnog odnosa prema neistomišljenicima u kulturi u vidu kontrole nad omladinskim tiskom, smjena nelojalnih redakcija, nedopuštanja osnivanja književnih udruženja te arbitrarnog "umrtljivanja" tzv. Jezične komisije (Matvejević, 2006 [1985]: 42-43), Šuvar se "iskazao" i pojedinim izjavama. Primjerice, prilikom rasprave o praksisovskoj optužbi vlasti za gušenje časopisa, on je ustvrđio da su to floskule jer, uz ostalo, "kada bi se doista htjelo ugušiti neki časopis, ne bi to ni bilo teško" (Šuvar, 1980: 39). Komentirajući 9. kongres Saveza književnika Jugoslavije održan u travnju 1985., Šuvar je krajnje neukusno izjavio da "[o]voj zemlji nitko ne može nauditi, pa ni šačica prepotentnih književnika" no da ih svejedno "[n]e treba ni potcjenjivati, ali ih u svakom trenutku može svladati samo jedna četa vojnika" (cit. u: Nikoliš, 1988: 375). Napokon, koliko god Milan Kangrga inače bio dubiozan svjedok povijesti, nije zanemariva njegova opaska da je njegov članak "Povijesne pretpostavke socijalizma" Šuvar "sa svojim služnicima dao iščupati iz već štampana i uvezana časopisa" *Naše teme* za prosinac 1984. (Kangrga, 1988: 245). Ove epizode poprilično se dobro uklapaju u mozaik zvan Stipe Šuvar.

Moju zamjedbku o velikoj vjerojatnosti da se interni materijal CK SKH nalazi u njegovom posjedu, Dragojević je huškački iščupao iz konteksta moje rasprave o korištenju arhivske građe. S obzirom na to da Dragojevićeva knjiga oskudijeva arhivskim izvorima te da se referenca u bilješci ne navodi signaturom nekog arhiva, a interni materijali takvog tipa nisu dostupni u knjižnicama nego samo kasnije publikacije (v. Despot, 2010; Nikolić, Cvetković i Tripković, 2010), nije mi preostalo zaključiti ništa drugo nego da je riječ o izvoru u Dragojevićevu posjedu. Povrh toga, imajući u vidu predmet analize (Šuvar) i političke stranke čiji je Dragojević bio član (SKH/SKJ i Radnička fronta), za dolazak do takvog zaključka zaista nije potrebna neka naročita policijska istraga.

Dragojevićeva nesposobnost razlučivanja monolitno zamišljenog marksizma od različitih *marksizama*, posebice u svjetlu činjenice da i sam govori o navodnoj eksploziji "teorijske produkcije na tragu Marxa" (Dragojević, 2024b: 2; kurziv J.P.), te ignoriranja kojih ranijih objašnjenja o smislenosti korištenja marksističkog pristupa i rječnika ortodoksnog marksizma te lenjinizma zbog specifičnosti predmeta biografskog istraživanja (Šuvar), Dragojević se sam diskvalificirao iz svake daljnje rasprave ovakvog tipa.

Misleći da će proglašavanjem mene podvaljivačem uspjeti i sam nešto podvaliti dok je pažnja čitatelja usmjerena na moju navodnu manu, Dragojević me namjerno pogrešno citira kao autora tvrdnje o "grotesknoj zastarjelosti Boba Dylana i Beatlesa" (*ibid.*) dok je dio rečenice u pitanju glasio: "... već je pribjegavanje samih autora udžbenika marksizma i socijalističkog samoupravljanja kontrakulturnim, ponajprije zapadnjačkim fenomenima, sadržajima i autorima, za oprimjerivanje marksističkog sadržaja groteskno zbog svoje beznadne zastarjelosti i anarhičnog slobodarstva (Bob Dylan, Beatles i dr.) (185-186)" (Pandžić, 2024a: 8). Drugim riječima, ovo "pribjegavanje" je beznadno zastarjelo zbog načina približavanja ideologiziranog sadržaja nastavnog predmeta tinejdžerima korištenjem zastarjelih primjera. Bob Dylan i *Beatles* navedeni su u zagradama kao primjeri sadržaja iz udžbenika pa zato i navodim stranice knjige u zagradama. Presađivanje politički anarhičnih i svjetonazorski slobodarskih poruka umjetnika poput Boba Dylana, *Beatlesa* i *Rolling Stonesa* iz kontrakulturnih 1960-ih u udžbenik marksizma i socijalističkog samoupravljanja 1980-ih predstavljao je lživav napor da se učenicima objasne doktrinarne ideje za koje vlast želi da ih građani internaliziraju od rane dobi. Poticati učenike da pronađu pjesmu *Rolling Stonesa* te da probaju pronaći tekst koji pripada "borbenom krilu hipi-pokreta" nasuprot navedenim pjesmama *Beatlesa* i Boba Dylana koje pripadaju "neborbenom krilu" (v. Uzelac i sur., 1989: 283-286), tinejdžerima se već tada zasigurno činilo smiješnim. Ono što je možda na popkulturnoj razini šezdesetosmaškoj generaciji – iz koje su uostalom "potekli" neki od autora spomenutih udžbenika, a koji su i sami po svojoj prilici slušali takvu glazbu – bilo primamljivo kao primjer bunta, zasigurno je 1980-ih bilo zastarjelo u odnosu na neke druge tada prisutne zapadnjačke sadržaje, recimo, *punk* subkulture koja je temeljito prešućena, posebice otvoreno lijevih *The Clash* ili *Dead Kennedys*. Ironično je jedino da su nekadašnji šezdesetosmaši i novoljevičari politički kapitulirali pristajanjem na pisanje o, primjerice, novim društvenim pokretima u režimskom udžbeniku. Možda priča o sukobu ultraljevice i vlasti kao svađi unutar iste ideološke obitelji ipak nije tako bezazlena.

Tvrđnjom o mojem zastupanju "samo jednog horizonta mišljenja" i "jednog žaragona" Dragojević (2024b: 0) vrši zamjenu teza jer se on, opet za razliku od mene, koristi ideološkom selektivnošću pri konstrukciji političkog narativa. U tom su smislu primarni izvori, a to bi barem on kao novinar trebao znati, ključni u dokazivanju tvrdnji jer u protivnom imamo posla s, Dragojeviću navodno omraženim, političkim "tračerajem". Važno je također znati koji je primarni izvor navođen u sekundarnom izvoru i na kakav način. Na Dragojevićevu žalost, ipak nije na njemu prosuđivati što je "za ovaj tip knjige sasvim dovoljno" (*ibid.*: 2) jer on za to nije mjerodavan, a očito ni sposoban ako mu je prihvatljiva poražavajuća praksa nenavođenja izvora za izjavu Benjamina Čuliga. Nakon ovakvih postupaka čitatelj nije načisto je li zaista riječ o publicistici ili znanosti imajući na umu znanstveno pokrivanje recenzenata. Čak i da taj isti čitatelj nekim slučajem uvaži Dragojevićeva neuvjerljiva žanrovska opravdanja, publicistika svejedno nije fantastika pa da za nju ne vrijede pravila racionalnog i na dokazima utemeljenog pisanja.

Otužno je da me Dragojević zbog nastavka svojih protukritika prisiljava na trošenje prostora za pomnije objašnjavanje njegovih vlastitih propusta. Što se raspona stranica 31-36 njegove knjige tiče, citati Dušice Seferagić zaista nisu adekvatno citirani već je samo na prvoj stranici ovog raspona navedeno što se točno o Šuvaru "može vidjeti iz radijske emisije koja je puštena na Trećem programu Hrvatskog radija u veljači 2016.", točnije da je "epizoda emisije 'Portreti znanstvenika' u potpunosti bila posvećena Stipi Šuvaru kao sociologu i istraživaču". Dragojević vjerojatno smatra da je ovo sasvim dovoljno, ali nažalost nije jer se čitatelja zbunjuje zanemarivanjem oblika navođenja izvora kao drugdje u knjizi (bilješke). Također, u navedenom rasponu stranica miješaju se različiti izvori, a Dragojević umeće bilješke čak i u tuđe citate (Dragojević, 2024a: 35), da bi četiri stranice poslije prvog i do tada jedinog spomena radijske emisije, inače ispunjene drugim citatima i to ponekad bez izvora (*ibid.*, 33), Dragojević čitatelju odjednom obznanio da "Šuvarova kolegica i suradnica Dušica Seferagić o njemu u *toj radijskoj emisiji* kaže da ga je resila ogromna energija" (*ibid.*, 35; kurziv J.P.). Ponavljam, riječ je o knjizi sa znanstvenom legitimacijom pa bi briga o "trivijalnostima" ipak trebala nešto značiti. Nijednom žanru, pa stoga ni političkoj publicistici, ne bi odmogla urednost.

Bio posrijedi "kuriozum" ili ne, u pogledu Katice Pintar Dragojević ipak daje do znanja čitatelju da se njezin postupak s 10. sjednice CK SKH može poopćiti. Bez konkretnih dokaza, a uz preliminarno isticanje da "odgovor na pitanje zašto hrvatski nacionalni pokret nije bio popraćen značajnijim sudjelovanjem radničke klase možda leži u tome što je Jugoslavija ipak bila *genuino radnička država*" te navođenje Šuvarovih ideološki formuliranih izjava o "nenasjedanju" radništva "na fraze o nacionalnoj neravnopravnosti" kao prevažnih za donošenje valjanih zaključaka, Dragojević tvrdi da se "kao primjer toga da su radnici bili ne samo pasivni prema proljećarskom pokretu, nego da su pružali i otpor nacionalističkim tendencijama može navesti, istina, više kao kuriozum, činjenica da je na već spomenutoj, famoznoj Desetoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske u siječnju 1970 (*sic!*), od svih članova Centralnog komiteta protiv smjenjivanja Miloša Žanka sa saveznih dužnosti ... bila samo Katica Pintar, *predstavnica radnika u CK* (radnica u Ghetaldusu)" (*ibid.*, 125-126; kurziv J.P.). Drugim riječima, navođenje jednog primjera i to poteza *predstavnice* radnika poslije upitne¹ tvrdnje o Jugoslaviji kao "genuino radničkoj državi" te Šuvarovih pozivanja na "radni narod", smatram da poopćavanje nije daleko od istine. Jugoslavija je bila "genuino radnička država" jedino ako se prihvati tadašnje režimsko tumačenje društvene stvarnosti prema kojem su svi njeni aktivni stanovnici radnici ili "radni ljudi" koji valjda, prema jednoj kasnijoj formulaciji, razvijaju "socijalističku samoupravnu demokraciju kao poseban oblik diktature proletarijata" (Ustav SFRJ, 1976 [1974]: IV). Uostalom, ako je riječ o "kuriozumu" tj. kuriozitetu, postupak Katice Pintar podrazumijeva "neobičnu", "rijetku", "neuobičajenu" i "neočekivanu" stvar ili pojavu (*Hrvatski opći leksikon*, 1996: 518), pa to onda nedvosmisleno proturječi njegovoj ranijoj izjavi o Jugoslaviji kao "genuino radničkoj državi". Točnije, ako je postupak predstavnice radnika Katice Pintar bio iznimka, ne znači li to da su radnici inače redovito na strani "nacionalne stvari"?

Nadalje, sasvim sam siguran da je članak Branimira Donata iz *Vjesnika* 1992. bio datiran, kao i sve druge novine otkad one postoje, a nije mi poznato u kojem

¹ Tvrdnja je barem statistički upitna uzmu li se u obzir podaci iz popisa stanovništva SFRJ iz 1971. godine prema kojima su relativno najviše aktivnog stanovništva prema zanimanju činili poljoprivrednici i "drugi srodni radnici" dok se prema djelatnosti istovjetna većina ticala poljoprivrede i ribarstva (Savezni zavod za statistiku, 1986: 54-55)

je "arhivu" Dragojević bio i što je tamo točno radio. Što se tiče mojeg navodno pogrešnog tumačenja Dragojevića u pogledu Šuvarova "vizionarstva", a "glede njegove uloge u izgradnji NSK i drugih objekata", kako drukčije shvatiti rečenicu da "[t]o *danas* može čuditi, tim više jer se u vezi sa Šuvarovim angažmanom na polju kulturne infrastrukture *danas* ipak održava kakav-takav konsenzus" (Dragojević, 2024a: 48; kurziv J.P.)? Pritom, naravno, imajući u vidu definiciju vizionara kao "zanesenjaka", "idealista", odnosno "onoga tko ima dalekosežne, ali često neprovedive planove" ili onoga "koji ima predodžbu o tome kako što treba biti" (*Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika*, 2015: 1688).

U slučaju moje primjedbe o specijalnom ratu protiv Jugoslavije, Dragojević nastoji dokumentom iz 1978. kontrirati moju tvrdnju o Šuvarovom paranoičnom razmišljanju objavljenom 1988., kao da se u jedno desetljeće američka vanjska politika prema Jugoslaviji nije nimalo mijenjala, što je bilo kome upućenijem u međunarodne političke odnose poprilično nebulozno. Uostalom, SAD je zaista želio eliminirati *komunizam* u Jugoslaviji, ali ne i prouzročiti raspad Jugoslavije što se pokazalo početkom 1990-ih. To su "finese" koje Dragojević ne razumije, ali ga to svejedno ne priječi u razbacivanju nerafiniranim geopolitičkim zaključcima.

"Karakterologijom" se "svojstvenoj bulevarskoj štampi" (Dragojević, 2024b: 3), s obzirom na to da o nekakvoj dvornikovićevoj varijanti karakterologije valjda mogu samo sanjati, u svojoj recenziji ne bavim jer sam upoznat s osnovnom činjenicom da u ideološkom smislu Šuvar i Špiljak nisu bili antipodi. Pozivanjem na Šuvarovu *suradnicu* Dragojević ne postiže ništa više od vaganja autoritativnosti izvora što ustvari njemu samome ne ide u prilog jer sam, u usporedbi s njime, nepristran u ocjeni odnosa Šuvara i Špiljka. Taština je gotovo poslovična odlika osobe na poziciji političke moći pa nije čudno, primjerice, da je "afera INA" koja se ticala Špiljkova sina, a oko čega je dvojac "zaratio", također uključivala sukob taština uslijed njihova unutarpartijskog rivalstva, a time i obrane stečenih partijskih privilegija u Špiljkovom, odnosno njihovog napadnog propitivanja u Šuvarovu slučaju. O supstantivnim ideološkim sporovima nije bilo ni riječi.

S obzirom na to da se cijelo vrijeme govori o *političkoj*, a ne drugim dimenzijama Šuvara, to se odnosi i na Gorana Babića. Za početak, Babić nije bio tek Šuvarov kolega već njegov vulgarni ideokratski malj kojemu nije bio stran pogromaški rječnik za opisivanje onog što treba učiniti s neprijateljima socijalizma (v. Babić, 1984). Zanimljivo, iako mu to smeta kod nekih drugih, Dragojeviću nimalo ne smeta Babićev vlastiti "glajhšaltung" ili, Matvejevićevim (2006 [1985]: 44) riječima, "najgori tip političkog konvertitstva": od hrvatskog nacionalizma do jugoslavenskog komunizma (usp. Babić, 1971; 1977). Nadalje, uzevši u obzir činjenicu da sam Dragojević u knjizi donosi zajedničku sliku Kvesića te Šuvara i njegove žene Mire, eksplicitno navodeći da se radi o "prijatelju" bračnog para, a Kvesića se može pronaći kao Šuvarova bliskog suradnika na, primjerice, zagrebačkom savjetovanju o kulturi i umjetnosti iz svibnja 1984., nisam siguran da Dragojević uopće poznaje izraz o kojem je riječ. Zar "intimus" ne znači prisan prijatelj? Također, sam je Kvesić u jednom relativno nedavnom pismu naglasio da Šuvaru "ne odriče bliskost" (Kvesić, 2021). U ovom smislu, Dragojevićev izraz "drugarski" zaista zvuči "opsoletno" jer se ne zna o čemu je točno riječ, komunističkom "drugovanju" ili možda "buržujskom" prijateljstvu.

Što se tiče komentara o poraću u istočnoj Europi, Dragojević ustrajava u obrani svojeg fraziranja skrećući pozornost sa čitave skandalozno ideologizirane i faktoografski netočne tvrdnje na jedan navodno nesporni detalj koji u njegovoj novoj varijanti glasi "stavljanje kapitala pod kontrolu" (Dragojević, 2024b: 3). Naime, Drago-

jevićeva rečenica predstavlja jedan od, barem meni, najsirovijih primjera apologije poratnog staljinističkog totalitarizma jer govori o "antikapitalističkim snagama" koje su "odnijele" pobjedu "barem u zemljama sa socijalističkim uređenjem" zbog toga što je "princip socijalističke solidarnosti držao pod kontrolom teoriju vrijednosti i rezon kapitala" (Dragojević, 2024a: 90). Ignorirajući detalje moje primjedbe, Dragojević je elegantno prešao preko toga da spomenute "snage" *nisu* "odmah poslijed Drugog svjetskog rata" odnijele pobjedu jer su te zemlje na gusjenicama sovjetskih tenkova odnosno "principom socijalističke solidarnosti" dobile "socijalistička uređenja". Napokon, spomen "teorije vrijednosti" i "rezona kapitala" u kontekstu popljačkanih i sovjetiziranih društava istočne Europe (v. Applebaum, 2013) čak i kod površnog poznavatelja ove tragične povijesne epizode izaziva mučninu.

Poglavnika ustaškog pokreta i NDH Antu Pavelića nisam, dakako, slučajno spomenuo upravo zato što mi je Dragojević za to pružio nezanemariv povod. Naime, u svojem je ranijem članku (Dragojević, 2022) o Šuvarovu odnosu prema "srpskom pitanju" u Hrvatskoj, Dragojević jasno dao čitatelju do znanja što misli o sudbini Srba u Hrvatskoj 1990-ih. Oni su za njega bili "decimirani", a Dragojević prigodno dodaje i Šuvarov "gorki zaključak" iz 2002. prema kojem su "[s]nage hrvatskog nacionalizma u toku 20. stoljeća, a posebno 1941 – 1945. i 1991 – 1995. godine, uspjele, eto, u tome, da Srbi više nisu 'remetilački faktor' hrvatske države, pa ma kakva da je ona. Poznato geslo: ili se pokori ili se ukloni! uspješnije je proveo *Franjo Tuđman* nego *Ante Pavelić!*" (cit. u Dragojević, 2022: 33; kurziv J.P.). Kako onda drugačije shvatiti Dragojevićevo nazivanje Tuđmana "vođom hrvatske nacionalističke rekonkviste", posebice s obzirom na to da termin "rekonkvista" podrazumijeva "ponovno osvajanje ratom izgubljenih područja" (*Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika*, 2015: 1321)?

Koristeći u knjizi naizmjenice riječ "vođa" i "vožd", Dragojević ne samo da zbuňuje čitatelja nego i svjesno nivelira konotacije. Naime, vođe kao takve postoje svugdje dok voždovi, vukući podrijetlo iz slavenske (poglavito srpske i ruske) političke kulture, konotiraju autoritarizam, populizam i nedemokratičnost. Poanta mogjeg navođenja Tuđmana, a ne i Šuvara jest u tome što pomoću referenci i tvrdnji koje su nemarno razbacane po knjizi zapravo nastojim rekonstruirati narativ kojeg se Dragojević čvrsto drži u promišljanjima suvremene hrvatske političke povijesti. Sve da bih čitatelju recenzije približio, a kako i sam naslov tog dijela recenzije glasi, "političku i ideološku pozadinu" biografova pristupa Šuvaru kao predmetu istraživanja. Drugim riječima, Šuvar je u ovom pothvatu nevažan pa se ni ne spominje. Napokon, da je Dragojević bio imalo savjesniji u pisanju, iznašao bi način da se ogradi od zloglasnog "Komiteta pedesetorice" navodnim znakovima ili prefiksom "tzv." jer nisam siguran da je baš svaki čitatelj upoznat s detaljima izmaštane neostaljinističke optužnice "prolječara".

Od brojnih slučajeva mogućnosti korištenja Šuvarovih polemika s "prolječarima" kao dokaznog materijala protiv potonjih ističu se njegove polemike sa Šimom Đodanom iz 1969. o kojima u knjizi piše i sam Dragojević. Naime, te su polemike ponovno otisnute u jednoj Šuvarovoj knjizi iz 1974. Dakle, nakon što biva kooptiran u CK SKH, u godini preuzimanja dužnosti "ministra kulture", odnosno nakon Đodanova uhićenja poslije sloma Hrvatskog proljeća te u godini Đodanova suđenja i početka služenja šestogodišnje zatvorske kazne, Šuvar ukoričuje svoje ranije polemičke tekstove. U njima Đodana optužuje za "političke teze, pa i zahtjeve, koji ... smjeraju na kvarenje sadašnjih međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, a ne na njihovo usavršavanje i pozitivno obogaćivanje u duhu posvemašnje ravnopravnosti i

brastva" te da svojim pisanjem nastoji "pojedine naše nacije i republike suprotstaviti drugima" jer se ionako njegova "pisanja i govorenja uklapaju u galamu hrvatskog malograđanskog nacionalizma", dodatno naglašavajući na jednom mjestu da "ne potcjenjuje intrigantsku ulogu hrvatskog malograđanskog nacionalizma, koji je u dru Šimi Đodanu, čini se, dobio jednog od svojih istaknutih glasnogovornika" te na drugom mjestu da Đodanova istupanja spadaju u "nacionalističke devijacije", asocirajući ga konačno s "našim hrvatskim odličnicima, našim nacionalkomunistima i našim političkim podzemljem, koje vrvi kako nepriznatim genijima tako i *potencijalnim zlikovcima*" (Šuvar, 1974: 234, 247, 253, 258, 259, 265; kurziv J.P.). Zbog čega je ono točno Đodan bio uhićen 1972.?

Primjeri Svetozara Livade, Antuna Petaka i Zlatana Gavrilovića daleko su od dokaza protivljenja Šuvaru jer ne predstavljaju kvalitativni ideološki odmak od matrice komunizma. Tu se naprosto nema što "preskakati" (Dragojević, 2024b: 4). Čini mi se, također, da je Dragojević propustio shvatiti suptilniji razlog mojeg isticanja "teleologije komunizma". Naime, Dragojević se navođenjem detalja Šuvarove ideološke i političke socijalizacije nakon koje slijedi politička karijera s vrhuncem na čelu SKJ neobično približio nekadašnjim romansiranim biografskim prikazima partijaca i partizana, posebice narodnih heroja, koje bi vrlo često na samom svojem početku sadržavale tvrdnje poput one da je "X još u ranom djetinjstvu svjedočio društvenoj nepravdi...". Drugim riječima, Šuvarov je politički vrhunac u knjizi bio, barem prema činjenicama koje Dragojević izlaže, neuvjerljivo "najavljen" različitim životnim epizodama te predstavlja skoro pa logičan ishod njegova pravocrtnog ideološkog razvoja. Iskrivljeno zrcaljenje Dragojevića i Šuvara u pogledu "teleologije komunizma", naročito jer ih veže "tajna veza", smatrao sam neophodnim dodatno istaknuti, barem zbog komičnog efekta usporedbe Šuvarove biografije i Dragojevićeva "ironičnog samoopisa" (*ibid.*).

Reformu školstvu nazvati podjednako primitivnom i utopijskom čitatelju zaista na prvi pogled može izgledati čudno. Međutim, na drugi su se pogled Dragojeviću pored tih određenja trebala ukazati dodatna pojašnjenja u obliku navoda o "globaliziranim gospodarskim tokovima postindustrijskih, informacijsko-tehnološki razvijenih društava" i "hiperambicioznim ciljevima te lošoj pripremljenosti" (Pandžić, 2024a: 8). Možda sam ipak za Dragojevića trebao pojednostavniti izričaj te nazvati Šuvarovu reformu školstva distopijskom. U inače žestokoj konkurenciji, najbjeđnija Dragojevićeva optužba tiče se mojeg "kraduckanja" od Rastka Močnika. Dakle, ne samo što sam ustvrdio odavno poznate stvari vezane uz Šuvarovu reformu školstva već sam naveo točan broj stranice Dragojevićeve knjige s obzirom na to da preciznijem sažimanju procesa proletarizacije i reideologizacije pristupam upravo temeljem njenog sadržaja: "(178-179, 185)" (Pandžić, 2024a: 6). Možda je i bolje što knjiga "ne sadrži bilješku o autoru" (Dragojević, 2024b: 4); bila bi sasvim suvišna jer nitko u nju nakon ovog ionako ne bi povjerovao.

Posljednji biser u Dragojevićevoj nisci tiče se sučeljavanja eshatologija. Pozivanjem na Sutlićevu "komunističku eshatologiju" i moju navodnu "nacionalnu eshatologiju" u zadihanoj završnici svoje neslavne utrke, Dragojević je istovremeno želio ekskulpirati Sutlića i optužiti mene za jednoumlje. To je zapravo zgodan primjer neuvijene imputacije manihejskog, binarnog viđenja politike sukladno kojem se moja kritičnost prema marksizmu i komunizmu stavlja u ravan s totalitarnim mišljenjem Dragojevićeva *Staatsphilosophia* Sutlića (v. Dragojević, 2024a: 244). Uživljavajući se u ulogu nekakvog "genseka" koji trasira "generalnu liniju" u polemici između lijeve (klasne) i desne (nacionalne) frakcije o pitanju jugoslavenskog eshatona, uspio je

tek još jednom dokazati da se izbjegavanje merituma rasprave ne može nadomjestiti neduhovitim analogijama te relativizacijom političkih i moralnih odijaja komunizma. Međutim, Sutlićev je primjer indikativan u Dragojevićevu slučaju zbog drugog razloga. Taj je isti Sutlić koji sredinom 1980-ih poziva na represiju, što po sebi nije bezazleno, sredinom 1940-ih sudjelovao u stvarnoj, skojevskoj represiji nad percipiranim neprijateljima socijalizma (v. Sesardić, 2021: 218). Ako se Sutlić Dragojeviću unatoč ovim činjenicama ne čini "strašnim", mogu samo prepostaviti što bi on sve bio spreman učiniti za socijalizam u sličnim prilikama. Ipak, korištenjem Sutlićeve grozomorne i nerefencirane deklaracije komunističkog jednonumlja za oblikovanje naslova polemičkog priloga u jednom znanstvenom časopisu, Dragojević je naposljetku napravio odlučan korak u smjeru potvrđivanja moje zloslutne pretpostavke.

Ovim je odgovorom Dragojević, ukupno gledano, savršeno upotpunio svoju knjigu napokon obznanivši svoja istinska razmišljanja i postupke s kojima čitatelji i šira javnost inače ne bi bili upoznati. Nadam se jedino da se poslije ovakvog samosramoćenja zbog svoje površnosti i neznanja kombiniranih s političkom paranojom, ideološkim sljepilom i praksom degutantnog difamiranja neistomišljenika, u budućnosti neće s biografskim pretenzijama sjetiti još pokojeg komunističkog pračovjeka iz muzeja revolucije svoje neprežaljene mladosti.

Literatura

- Applebaum, A. (2013). *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*. New York: Anchor.
- Babić, G. (1971). Gori li to Hrvatska? *Hrvatski tjednik*, 20 (3. rujna).
- Babić, G. (1977). Što bi morao komunizam. *Okolo*, 135 (2. lipnja).
- Babić, G. (1984). Osjećaj za oluju. *Borba*, 56-57 (25-26. veljače).
- Bilandžić, D. (1986). *Jugoslavija poslije Tita: (1980-1985)*. Zagreb: Globus.
- Despot, Z. (ur.) (2010). *Bijela knjiga Stipe Šuvara: originalni dokument centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi.
- Dragojević, R. (2022). Stipe Šuvar i srpsko pitanje u Hrvatskoj. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, (5)2: 7-34. <https://doi.org/10.52328/t.5.2.1>
- Dragojević, R. (2024a). *Šuvar: Politička biografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dragojević, R. (2024b). Samo je marksističko mišljenje mišljenje, sve ostalo je brbljanje, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 0-5. Prethodna objava na mreži.
- Grdešić, M. (2024). Reakcija na recenziju Josipa Pandžića. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 0-3. Prethodna objava na mreži.
- Nikolić, K., Cvetković, S., Tripković, Đ. (prir.) (2010). *Bela knjiga – 1984: obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ"*. Beograd: Službeni glasnik; Institut za savremenu istoriju.
- Hrvatski jezični portal (2024). Problematican. https://hjp.znanje.hr/index.php?s-how=search_by_id&id=dl9kWhE%3D&keyword=problematici%4%8Dan
- Hrvatski opći leksikon* (1996). Kuriozitet. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

- Kangrga, M. (1988). *Hegel-Marx: neki osnovni problemi marksizma*. Zagreb: Naprijed.
- Kolakowski, L. (1985). *Glavni tokovi marksizma. Tom III*. Beograd: BIGZ.
- Kvesić, P. (2021). Nečastivi na Filozofskom – pismo Pere Kvesića *Večernjem listu*. *mojzagreb.info News Portal*. 25. ožujka. <https://mojzagreb.info/zagreb/ne%C4%8Dastivi-na-filozofskom-pismo-pere-kvesi%C4%87a-ve%C4%8Dernjem-listu>
- Miškuljin, I. (2021). *Usta širom zatvorena: delikt mišljenja u komunističkoj Hrvatskoj 1980. – 1990*. Zagreb: AGM.
- Nikoliš, G. (1988). *Zapisi pod pritiskom*. Beograd: Književne novine.
- Pandžić, J. (2024a). I poslije Šuvara – Šuvar! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 0-18. Prethodna objava na mreži.
- Pandžić, J. (2024b). Smrt pedanteriji, sloboda diletantima! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1): 0-4. Prethodna objava na mreži.
- Savezni zavod za statistiku (1986). *Jugoslavija: 1945-1985: statistički prikaz*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Sesardić, N. (2021). Na tragu Pivčevićevih sjećanja. U: S. Kutleša (ur.), *Domovina, zavičaj, svijet. Zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića* (str. 211-236). Zagreb: Institut za filozofiju.
- Skupina autora (1984). Idejna borba u kulturi i umjetnosti. *Naše teme*, 28 (7-8): 1091-1251.
- Šuvar, S. (1974). *Nacionalno i nacionalističko (eseji i polemički prilozi)*. Split: Marksistički centar Split.
- Šuvar, S. (1980). *Politika i kultura*. Zagreb: Globus.
- Šuvar, S. (1983). *Samoupravljanje i alternative. 5. dopunjeno izdanje*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.
- Šuvar, S. (1988). *Socijalizam i nacije. Drugi svezak*. Zagreb: Globus.
- Uzelac, M., Dvornik, S., Galović, M., Janda, D., Juriša, S., Reškovac, T., Veljak, L., Vujičić, A. (1989). *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* (4. izd.). Zagreb: Školska knjiga.
- Ustav SFRJ. 3. izdanje*. Zagreb: Narodne novine, 1976.
- Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika* (2015). Vizionar; rekonkvista. Zagreb: Školska knjiga.